

OTA-ONAGA HURMAT OLIY QADRIYAT SIFATIDA

Muqimova Zohida Rasulovna, O‘zRFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

RESPECT FOR PARENTS AS A HIGHEST VALUE

Mukimova Zohida Rasulovna, Senior Researcher, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore, Uzbek Academy of Sciences, Doctor of Philosophy (PhD) in Philology

УВАЖЕНИЕ К РОДИТЕЛЯМ – ВЫСШАЯ ЦЕННОСТЬ

Мукимова Зохида Расуловна, старший научный сотрудник Института узбекского языка, литературы и фольклора академии наук Республики Узбекистан, доктор философии по филологии (PhD)

<https://orcid.org/0009-0006-6429-5022>

5022

e-mail:

zohidamuqimova69@gmail.com

Annotatsiya: Sharqda milliy qadriyatlarni farzandlar qalbiga singdirish oiladan boshlanadi. Farzandlarning qadriyatlarga sodiqligi esa oila sarbonlari bo‘lgan ota-onaga bog‘liqdir. Ushbu maqolada ona-onani hurmat qilish, e‘zozlash oliy qadriyat sifatida tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: qadr, qadriyat, aksiologiya, barqaror birlik, maqol, topishmoq, ma‘naviy lingvomadaniy kod, antropomorf lingvomadaniy kod.

Abstract: In the East, instilling national values in children begins with the family. Children's loyalty to values depends on the heads of the family, the parents. This article examines the highest value of respecting and honoring parents.

Key words: value, axiology, stable unity, proverb, riddle, spiritual linguistic and cultural code, anthropomorphic linguistic and cultural code.

Аннотация: На Востоке привитие национальных ценностей в детские сердца начинается с семьи. Детская верность ценностям зависит от родителей, глав семьи. В данной статье почитание родителей рассматривается как высокая ценность.

Ключевые слова: значение, ценность, аксиология, устойчивая единица, пословица, загадка, духовно-лингвистический код, антропоморфный лингвокод.

KIRISH. O‘zbek oilasida o‘zbek millatiga xos qadriyatlar, urf-odatlar saqlanadi. Oilada shakllangan o‘zbek millatiga xos madaniyat, mehr-oqibat, odob-axloqqa oid his-tuyg‘ular nafaqat tarbiya vazifasini o‘taydi, balki insoniy qadriyatlarning namoyon bo‘lishida muhim vazifa bajaradi. Oila mas’ullari ota-onaning dunyoqarashi, ma‘naviyati, bir-biriga bo‘lgan mehr-muhabbati, jamiyatdagi mavqeyi farzand tarbiyasiga ma‘lum ma’noda ta’sir ko‘rsatadi. Ma’lumki, Sharqda milliy qadriyatlarni farzandlar qalbiga singdirish oiladan boshlanadi. Farzandlarning qadriyatlarga sodiqligi

esa oila sarbonlari ota-onaga bog‘liqdir. Bilamizki, “Qadriyatlar o‘z mohiyatiga ko‘ra xilma-xildir. Ular orasida tabiiy, moddiy, ma‘naviy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy qadriyatlar alohida ajralib turadi. Shunday bo‘lsa-da, qadriyatlarning eng oliysi insonning o‘zi, hayoti, huquqi, erki, sog‘lom va farovon turmushi hisoblanadi” [7:333]. Farovon va sog‘lom turmush qurishning ilk maktabi bo‘lsa, kishining oilasi, ota-onasidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Ayonki, “qimmatli”, “foydali” ma’nosini bildiruvchi “qadriyat” tushunchasi “...tabiiy va ijtimoiy hayotda

namoyon bo'ladigan shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojni qondirishga xizmat qiladigan moddiy-madaniy, ma'naviy omillar yig'indisidir"[2:8]. Bundan ma'lumki, inson dastlab oilada nima foydali-yu, nima foydasiz ekanligini anglay boradi. Ota-ona o'zi uchun qimmatli bo'lgan narsani farzandiga ham qimmatli ekanligini uqtirib boradi. "Xullas, inson faoliyati davomida o'zi uchun muhim va nomuhim bo'lgan narsa-hodisalarni belgilab borib, olamga qadriyatli munosabatini shakllantiradi. Bunda olam haqida u ega bo'lgan har qanday axborot ishtirok etadi"[8:69]. M.Фармонова to'g'ri aytganidek, "Ota-ona o'z farzandlari bilan bevosita va bilvosita muloqotda bo'lib, ularni ma'nadan oziqlantirar ekan, eng avvalo, o'zlari o'zaro muomala jarayonida namuna bo'lishlari hamda farzandlarini ko'proq tinglab, nutqiy layoqatini oshirishga harakat qilishlari, so'ngra o'z fikrlarini axloq me'yorlariga rioya qilgan holda suhbatga oid hikmatlar, maqollar, hayotiy misollardan keltirib tushuntirishlari juda muhimdir"[2:8].

MUHOKAMA. Shaxs, oila va oilaviy munosabatlar masalasi bugungi kunda ham o'zining tarixiy, madaniy, umumbashariy va milliy qadriyatlarga egaligi bilan katta ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan, har bir millat vakili oila muqaddas ekanligini, uni ulug'lash, e'zozlash zarurligini, unda umuminsoniy va milliy qadriyatlar aks etganligini his qilishi lozim. Ma'lumki, oila tushunchasi ota-ona, er-xotin, farzand (o'gil bola, qiz bola) tushunchasi bilan uzviy bog'liq. X.Qodirova o'zining "Milliy qadriyatlar va ma'naviy merosning jamiyat hayotidagi o'rni" nomli maqolasida O'zbekiston xalqi umuminsoniy va milliy qadriyatlarga tayanishini ta'kidlab, milliy qadriyatlar qatorida "Ota-ona, mahalla jamoalariga, rahbarlarga yuksak hurmat-e'tibor ko'rsatish, butun jamiyatni hurmat qilish" qadriyatini ham keltiradi[2:18]. Bundan ko'rinadiki, o'zbek millatida oila – muqaddas dargoh, uning mas'ullariga yuksak hurmat-e'tibor ko'rsatish bo'lsa eng oliy tuyg'udir.

Tilshunos olim O.Anorqulova "O'zbek tilida "ota" konseptining lisoniy-kognitiv talqini" nomli dissertatsiyasida "Ota" konseptining nasriy va nazmiy janrlardagi "gulshan", "pir", "ustoz", "shohi zamon", "sarv", "beminnat zot", "sadaf", "chiroq"

birliklarining "xazina" kabi badiiy, "narvon" kabi pragmatik ma'nolari aniqlangan"ini[1:8] ta'kidlaydi. Olima ushbu tadqiqotining bir faslini "O'zbek xalq topishmoqlari matnida "ota" konseptining milliy-madaniy xususiyatlari" deb nomlab, unda "ota" konseptining milliy-madaniy xususiyatlarini yoritgan. Ishda topishmoqlar matnida ota shaxsi nimagadir qiyoslanganda, albatta, o'sha narsa eng asosiy, eng kerakli bo'lishini, ota oilaning asosi bo'lib, boshqaruv, ta'minot ham uning zimmasida ekanligini, ota konsepti aks etgan maqol va topishmoqlar xalq ijtimoiy hayotining hamma sohalarini, inson mehnat faoliyatining barcha samalarini o'zida mujassamlashtirishini ta'kidlangan[1:16-17].

Ma'lumki, o'zbek xalqi qadriyatlarining tarixiy ildizlari o'zbek xalq og'zaki ijodi namunalariga borib taqaladi. Xalq og'zaki ijodida ko'proq umumbashariy va umuminsoniy qadriyatlarga e'tibor berilgan, ularning mohiyati, mazmuni talqin qilingan. Aytmoqchimizki, xalq topishmoqlarida – jumboqlarida ham xalq tafakkuri, madaniyati, qadriyatlari yaqqol ifodalanadi. Tilshunos D.Xudoyberganova ta'kidlaganidek, "Voqelik unsurlariga ijobiy yoki salbiy munosabatni aks ettirish ham topishmoqlarga xos xususiyatdir. O'zbek xalq topishmoqlaridan birida insonning ismi qamchiga qiyoslanadi. Bu qamchi oddiy qamchi emas, zar qamchidir. U asrlar davomida ham chirimaydi: *Otam bergan zar qamchi / Ming yilda ham chirimas (Ism)*. Ko'rinadiki, ushbu topishmoqda xalqning ismlarni avloddan avlodga meros sifatida olib o'tishi, milliy qadriyat sifatida ardoqlanishi o'z aksini topgan"[9:7]. Z.Husainovanning yozishicha, "O'tmishda tabiat va tabiat hodisalarining o'zi bir jumboq bo'lganki, odamlar uning sirini bilmaganlar va yecha olmaganlar, ularga u sirlar bir mo'jizaday bo'lib ko'ringan. Shaxs o'zini qurshab turgan tashqi obyektiv olamni taniy boshlagan bir paytda undagi narsa va hodisalarning qaysi yo'l bilan yaratilishini anglash, bilish istagida narsa va hodisalarni bir-biriga solishtirish, qiyoslash va ba'zan qarama-qarshi qo'yish bilan o'rgana boshlagan. Ular quyosh, oy, yulduzlar harakatining, chaqmoq chaqishi, ko'k guldurashi, bulut kelishi, shamol esishi, qor-yomg'ir

yog'ishi kabilarning mohiyatini to'la anglab yetmaganlar va animistik tushunchalarga asoslanib, ularning hammasida jon bor, deb tasavvur qilganlar. Bunday tushunchalarning ba'zi ko'rinishlari topishmoqlarda ham uchraydi. *Bir otasi, bir onasi, necha yuz ming bolasi* topishmog'ida quyosh, oy, yulduzlar insonga qiyos qilinib, jonlantirib berilishi ibtidoiy tushunchalar bilan bog'liq. Chunki inson hali tabiat va uning sirlarini to'g'ri tushunib yeta olmagan, totemistik tushunchalar hukmron bo'lgan paytlarda quyosh va oyni otalik va onalik boshlang'ichi – ota va ona deb tasavvur etgan"[3:176]. Bundan ayonki, topishmoqlar zamini kishilarning qadimiy e'tiqod va tasavvurlari, olamni bilib borish va idrok etish darajasi bilan bog'liqdir.

Tunda chiqar onasi, Necha minglab bolasi, Bekinishar qo'rqqandan, Kelib qolsa otasi; Bir otasi, bir onasi, necha yuz ming bolasi; Onasi bitta, Bolasi mingta (Oy va yulduzlar) topishmoqlarida Quyosh, Oy, Yulduzlar, *Onangni quyosh bilsang, Otangni oy bil* maqolida Quyosh va Oy insonga qiyos qilinib, jonlantirib berilishi ibtidoiy tushunchalar bilan bog'liq. Bu kabi topishmoqlarning kelib chiqishi Quyosh, Oy va Yulduzlar bilan bog'liq qadimgi kosmogonik tasavvurlarni o'zida aks ettirgan miqlarga borib taqaladi. Inson hali tabiat va uning jumboqlarini to'g'ri tushunib yeta olmagan paytlarda quyosh va oyni otalik va onalik boshlang'ichi – ota va ona deb tasavvur etgan. Dunyo xalqlari orasida keng tarqalgan bu an'anaviy syujetning o'ziga xos talqini o'zbek xalqi og'zaki ijodida ham qayd etilgan. "Folklorshunos M.Jo'rayev tomonidan Buxoro viloyatining G'ijduvon tumanidagi Ko'rishkent qishlog'ida yashovchi Sharifa Yodgorovadan yozib olingan afsonada aytilishicha, qadimda Quyosh bilan Oy turmush qurishgan ekan. Ularning farzandlari shu qadar ko'payib ketibdiki, har qaysisiga alohida ism qo'yish uchun nom topolmasdan, barini "yulduz" deb atay boshlabdilar. Hamma oilada bo'lgani singari Quyosh bilan Oy o'rtasida ham ba'zan kelishmovchiliklar bo'lib turar, qoni issiq Quyosh bunaqa paytlarda birpasda lovullab, tutaqib ketib, Oyning yuzini yulib olar ekan, shuning uchun ham Oy yangi tug'ilgandan keyin asta-sekin xuddi yara bitganday to'lishib borar emish. Bilamizki, bu – afsona. Bunda Oy

Quyoshning xotini deb talqin qilinmoqda. Bu esa o'zbek xalqi barqaror birliklarida Oyni ayol jinsiga mansub xayoliy obraz sifatida tasvirlash an'anasiga to'la mos keladi"[4:45].

Bir otadan besh o'g'il (Barmoqlar) topishmog'ida jumboqlangan subyektlar: ota – qo'l, o'g'il – barmoq bo'lsa, *Otasi ko'taram, Onasi yo'rg'a, O'g'li qo'shiqchi, Qizi o'yinchi* (*Ko'prik, suv, baqa, baliq*) topishmog'ida esa jumboqlanayotgan subyektlar: *otasi* – ko'prik, *onasi* – suv, *o'g'li* – baqa, *qizi* – baliq. Bundan ko'rinadiki, xalqimiz butunlikni, yakdillikni oila tushunchasi orqali his qilishgan hamda *oila* so'zi bilan uyadosh bo'lgan so'zlar orqali boshqa narsa-buyum, voqea-hodisalarning badiiy obrazini yaratishda mohirona foydalangan. *Bir otadan besh o'g'il* (Barmoqlar); *Ikki onaga beshtadan bola, Har birining oti bor* (*Qo'l, barmoqlar*); *Bir suprada Besh bola* (*Qo'l, barmoqlar*) topishmoqlari fikrimizni yanada isbotlaydi. Boisi qo'lning butunligi, sog'lomligi barmoqlar bilandir.

NATIJALAR. O'zbek xalq maqollarida, topishmoqlarida oila tushunchasi bilan bog'liq ota, ona, farzand, aka, uka, opa, singil, nevara, buva, buvi kabi lisoniy birliklarning lingvomadaniy kod sifatida ifodalanishi ko'p kuzatildi. Tilshunos olim D.Lutfullayeva ta'kidlaganidek, "Turli voqeliklarning ongda aks etgan assotsiativ aloqasi tilda ham bir-birini eslatuvchi birliklarning assotsiativ bog'lanishini yuzaga keltiradi. Masalan, daraxtning o'sishi uchun tuproq, suv kabilar zarur; daraxt o'rmon, bog', maydonda o'sadi. Daraxtning tuproq, suv, bog' kabilar bilan aloqasi inson xotirasida *daraxt* leksemasi orqali *tuproq, suv, o'rmon, bog', maydon* leksemalarining yodga tushishiga sababchi bo'ladi"[5:22]. Oilaning ota, ona, farzand bilan uzviy aloqadorligi inson ongida *oila* leksemasi orqali *ota, ona, bola* (*farzand*), *aka, uka, opa, singil, nevara, buva, buvi* va shu kabilarni yodga tushiradi. Qarindoshlikni bildiruvchi ushbu so'zlar o'zbek xalq maqollarida, topishmoqlarida lingvomadaniy kod bo'lib kelgan. Jumladan: "*Ot bosganni toy bosar; Otim ketsa, toycham bor, to'nim ketsa, parcham bor; Kun hisobini oy olar, bedov o'rnini toy olar; Toy ot bo'lsa, ot ozod bo'lar*". Ushbu maqollarda "ot" zoomorf lingvomadaniy

kodi ota, “toy” zoomorf lingvomadaniy kodi farzandni bildiradi. Mazkur maqollardan “Ota o‘rnini farzand bosar” gapi yoki “Qush uyasida ko‘rganini qilar” maqoli mazmuni anglashiladi. “Qo‘zichoqdan qo‘y bo‘lar, Qulunchadan – toy” barqaror birligida ham xuddi shunday ma‘no uqiladi. Bunda yuvosh, sodda otaning farzandi ham yuvosh, sodda; mard, epchil otaning farzandi mard, epchil bo‘lishi ta‘kidlangan. “Otning fe‘li egasiga ma‘lum” maqolida esa “ot” zoomorf lingvomadaniy kodi farzand tushunchasini ifodalagan. “Har toycha o‘zi suv ichgan bulog‘ini maqtar” maqolida “toycha” zoomorf lingvomadaniy kodi farzand yoki umuman insonni anglatadi desak ham to‘g‘ridir. “Toy qoqilmay yo‘l topmas, Er qoqilmay – do‘st” maqolida esa o‘smir, er yigit toyga qiyoslangan. Bundan anglashiladiki, o‘zbek tili barqaror birliklarida ot, toy zoomorf lingvomadaniy kodlari erkak kishilar ramzi sifatida qo‘llangan”[6:137].

Ota-onasidan bolasi shirin (Tok, bargi, uzum); Bir onadan yuz bola, Yuzovi ham bo‘z bola (Tok, uzum); Otasi bukri xo‘ja, Onasi yoyma chalpak, Bolasi shakarpalak (Tok bargi, uzumi) topishmoqlarida ota-ona antropomorf lingvomadaniy kodlari tokni, bola antropomorf lingvomadaniy kodi bo‘lsa, uzumni ifodalab kelgan. Ona-bola yemas-ichmas, Dasturxondan nari jilmas (Choynak, piyola) topishmog‘ida ona antropomorf lingvomadaniy kodi choynakning, bola antropomorf lingvomadaniy kodi piyolaning, O‘g‘a-ini ming botir, ko‘m-ko‘k gilamda yotir (Osmon, yulduzlar) topishmog‘ida og‘a-ini antropomorf lingvomadaniy kodi, Chinni, chinni, chinni qiz, Chin tepaga chiqdi qiz. Bolalarin iyartib, Tomoshaga chiqdi qiz (Oy va yulduzlar) topishmog‘ida esa bolalar antropomorf lingvomadaniy kodi yulduzlarning badiiy ifodasidir. O‘zbek xalq topishmoqlarida oila tushunchasi bilan bog‘liq lingvomadaniy kodlar qatnashgan topishmoqlarni yanada davom ettirishimiz mumkin. Masalan, Otasi egri, Bolasi chopqir yo‘rg‘a (Ariq, daryo); Bolalari qarsak chaladi, onalari o‘yinga tushadi (Terak va uning barglari); Otasi uyda qolar, bolasi bozor borar (Mevali daraxt); Otasi bor, enasi bor, O‘n ikkita bolasi bor (Narvon); Onalari tokchadan tushsa, Bolalari yugurib keladi (Choynak,

piyola); Ikki og‘a-inini, Bir ustunga bog‘ladim (Tarozi); Ikki singil, Og‘ir-yengil (Tarozi); Mening bitta oshnam bor: To‘rtta o‘g‘li bor, O‘n ikkita nevarasi bor, Har qaysining nomlari bor (Bir yil, to‘rt fasl, o‘n ikki oy) kabi.

XULOSA shuki, yurt tinchligini mustahkamlashda, aholining xotirjam, sog‘lom yashashida qadriyatlarining o‘rni va ahamiyati beqiyos. Har bir kishi qadriyatlarni hurmat qilishi zarur, jumladan, ota-onani ardoqlash, e‘zozlash qadriyatini ham.

Qadriyatlarimizning qadrlanishida tilning ham o‘rni va ahamiyati beqiyos. Qadriyatlar borasidagi tilshunoslikdagi bajarilgan va bajariladigan tadqiqotlar qadriyatlarimizni asrab-avaylashda va kelajakka bezavol yetkazishda muhimdir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Anorqulova Ozoda Nizomjon qizi. O‘zbek tilida “ota” konseptining lisoniy-kognitiv talqini: Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (Phd) diss. avtoref. – Samarqand, 2023. – B.8.
2. Фармонова М. Қадриятлар – маънавий камолот асоси. Илмий-услубий қўлланма. – Тошкент: Тасвир нашриёт уйи, 2019. – Б.8.
3. Хусаинова З. Топишмоқлар // Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик. Биринчи том. – Тошкент: Фан, 1988. –176 б.
4. Жўраева М.Ю. Ўзбек халқ топишмоқларининг генезиси: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри. – Тошкент, 2017. – Б. 45.
5. Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. – Тошкент, 2017. – Б. 22.
6. Муқимова З. Lingvomadaniy kodlarning olamning lisoniy manzarasidagi o‘rni (o‘zbek tili barqaror birliklari misolida): Monografiya. – Toshkent: Bookmany print nashriyoti, 2024. – B.137-138.
7. Тўланов Ж. Қадриятлар фалсафаси. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1998. – Б.333.
8. Usmonov F. O‘zbek milliy qadriyatlarining lingvomadaniy aspekti: Filol.fan.doktori diss. – Toshkent, 2024. – B.69.
9. Худойберганова Д. Ўзбек лингвомаданиятшунослигининг устувор вазифалари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2020. – №5. – Б. 7-8.